

Runesten og magt i Østjylland

Af Gunhild Øeby Nielsen

1. Runesten som kildemateriale

Som artiklerne i nærværende bind tydeligt illustrerer, udgør runestenene et oplagt kildemateriale til tværfaglige studier. Stenenes indskrifter, billeder, distribution samt deres fysiske, politiske og kulturelle kontekst er alle forskellige indfaldsvinkler til studiet af runestenene, der altså er kildemateriale for både runologer og filologer, kunst- og religionshistorikere, arkæologer og historikere. I det meste af det 20. århundrede var især indskrifterne i fokus, men i de seneste 2-3 årtier har runestenene været inddraget i flere forskellige studier og forskningsprojekter, hvor også eksempelvis billeder, layout, placering og udbredelse har været inddraget.¹ Det skyldes bl.a. nye tendenser i humanvidenskaberne, hvor spørgsmålet, ikke kildematerialet, i højere grad danner udgangspunkt for studierne, og de traditionelle (empirisk bestemte) fagskel derfor overskrides. Et godt eksempel på denne tendens udgør landskabsarkæologien, der inspireret af bl.a. socialantropologi undersøger kulturlandskabet som et menneskeskabt rum afspejlende ikke blot økonomiske men også sociale og mentale forhold og forestillinger i datiden. Landskabsarkæologiske studier, som især 90'erne så mange af, inddrager mange forskellige kildegrupper i analyserne, herunder ofte runesten, der som regel opfattes som en indikator på stormandsfamilie og magt.²

Denne nye og bredere tilgang til materialet har, som

jeg ser det, medført en frugtbar og innovativ tilgang til runestensmaterialet men på den anden side også afsløret et stort behov for at afklare metodikken og styrke den tværfaglige kommunikation.³ Nærværende udgivelse skulle gerne medvirke til begge dele.

Runestenenes åbenlyst skæve udbredelse og påfaldende koncentrationer i tid og rum er ét af de fænomener (eller »datasæt«), som har udfordret flere forskere. Jeg vil i denne artikel sætte fokus på den østjyske koncentration af runesten (fig. 1 og 2) rejst vistnok især i perioden ca. 975-1025, og præsentere og diskutere de forklaringer, der har været fremsat i forbindelse med den. At jeg har valgt netop den koncentration skyldes, dels dens eventuelle sammenhæng med de runesten, der danner udgangspunkt for denne artikelsamling, nemlig Jelling-egnens, dels at den jyske koncentration forekommer mig at være temmelig stedmoderligt behandlet sammenlignet med den ca. samtidige og mere homogene skånske.⁴ Men først vil jeg kort kaste et blik på udbredelsen af alle Skandinaviens runesten, der sammen med den generelle opblomstring i yngre vikingetid har været diskuteret af flere.

2. Runestenenes ujævne distribution

Set i et overordnet og diakront perspektiv forekommer runestenene i Skandinavien at udgøre en relativt homogen monumentgruppe – bautasten med en

mindeindskrift i runer, – og en diffusionsproces fra sydvest mod nordøst kan i dét perspektiv synes åbenlys. Den kan kort beskrives således:

Ser man bort fra de få runesten med ældre runer, der findes i Norge og Sverige,⁵ synes skikken at tage sin begyndelse i samfundets øverste top i Danmark i ældre vikingetid. Fra 7- og 800tallet findes omkring 20 runesten i Danmark, og skikken må derfor i ældre vikingetid have været meget eksklusiv.⁶ Mest iøjnefaldende er koncentrationen af runesten på Sydvestfyen (Helnæs DR 190, Flemløse 1 og 2 DR 192-193, Sønderby DR 191).

Fra begyndelsen af 900tallet stammer efter al sandsynlighed fem markante runesten, nemlig Glavendrup-gruppen (DR 202, 209 og 230) og de to ældste Haddebysten (DR 2 og 4).⁷ Det er imidlertid først i anden del, og især sidste fjerdedel, af 900tallet og frem til ca. 1025 at skikken for alvor bliver udbredt i Danmark, især i det nordlige Østjylland og i Syd- og Vestskåne (ca. 170) (fig. 1).

Runestenene i Sydsverige, dvs. Västergötland (ca. 150), Småland (ca. 120) og Östergötland (ca. 250) er generelt rejst lidt senere end de danske, i 1000tallet, mens de mellemsvenske, der samtidig udgør den

Fig. 1. Udbredelsen af de danske runesten rejst i perioden ca. 900-1050. De fem markeret med ■ er rejst i første del af 900tallet.

absolut største koncentration af runesten, i både tid og rum for flertallets vedkommende er endnu yngre, fra anden del af 1000tallet og begyndelsen af 1100tallet (fig. 3).⁸ Runestenene på både Gotland og Bornholm er tydeligvis præget af den mellemsvenske stil, der først og fremmest har et langt mere visuelt layout end de sydsandinaviske.

Det ser med andre ord ud som om, skikkens opblomstring er begyndt i Danmark og herfra hurtigt har bredt sig til Sydsverige og siden Mellemsverige og Østersø-øerne. Eller at spredningen var komplementær, således at den blomstrede op i Mellemsve-

rige i takt med, at den døde ud i Sydsandinavien. De ca. 50 norske runesten rejst i vikingetiden spreder sig mere i både tid og rum og er derfor vanskelige at indpasse i dette diffusionsmønster (fig. 3).

Et sådant fugleperspektiv på monumentgruppen kombineret med de storpolitiske strømninger i hele Skandinavien inviterer næsten til en fælles forklaring for alle især yngre vikingetids runesten. Flere mener da også, at skikken på en eller anden måde hænger sammen med de tre landes (officielle) religionsskifte og opbygning.⁹ Desuden synes der at herske nogenlunde enighed om, at Haralds imponerende ru-

Fig. 2. Udbredelsen af runesten rejst i yngre vikingetid i Østjylland.

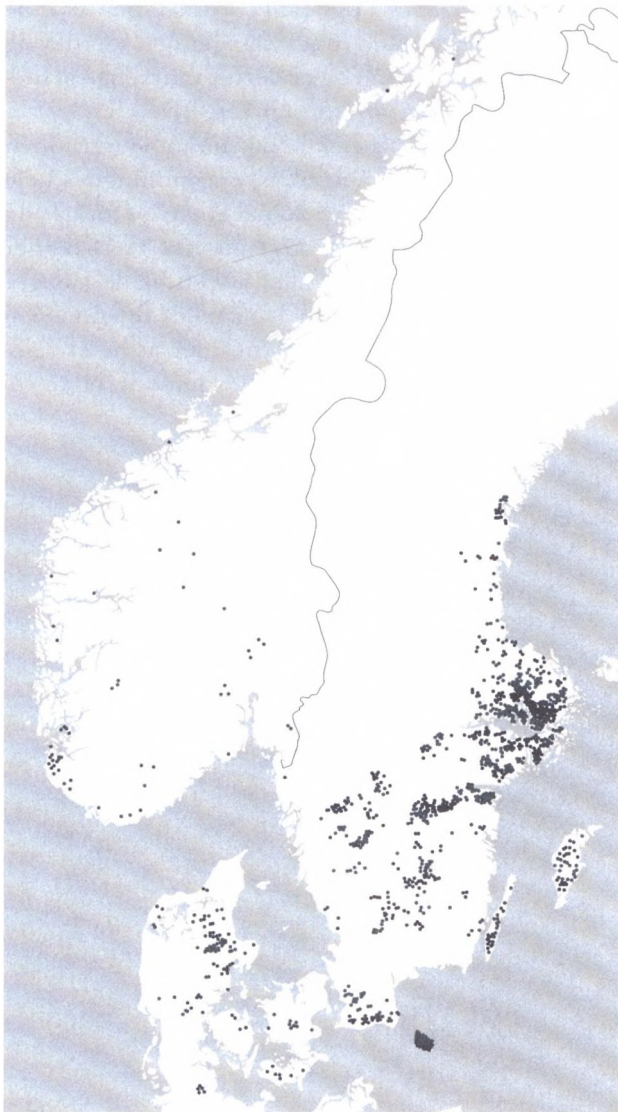

Fig. 3. Runesten rejst i yngre vikingetid i Skandinavien. Kortet er udarbejdet på grundlag af Snædal og Åhlén 1992 s. 29 (Sverige); Spurkland 2001 s. 131 (Norge) samt fig. 1 i denne artikel.

nesten i Jelling (DR 42), sandsynligvis rejst omkring 970, udgjorde en form for impuls til runestensrejsningen i almindelighed og til kombination af skrift og billede i særdeleshed.¹⁰ Helmer Gustavson har formuleret Jellingstenens formodede betydning på denne måde:

Jellingstenen inleder och bildar samtidigt höjdpunkten för seden att resa runstenar i Danmark. Danmark var under denna tid ledande makten i Norden med kontakter ut mot Europa. Vad som skedde i Danmark uppmärksammades i det övriga Norden och danskarna kom bl.a. att förmedla nya kulturimpulser till de områden som med tiden skulle bilda Sverige. Från Danmark kom även seden att resa runristade stenar til minne av döda anförvanter, en sed som nådde sin förnämsta form i Uppland... Det finns inga tecken som tyder på att denna vikingatida kristna runstenssed inspirerats av den inhemska förkristna traditionen.¹¹

Flere af de jyske runesten kan qua deres indskrifter knyttes direkte til Harald og Jelling (Sdr. Vilstrup, DR 36, Sdr. Vissing 1, DR 55, måske Skjern 1 og 2, DR 80-81, jf. nedenfor), mens mindst to skånske synes at være inspireret direkte af Jellingstenens billeder (Tullstorp, DR 271 og Hunnestad 5, DR 286).¹²

Et diakront perspektiv kan imidlertid tendere til at gøre runestenene til statiske udtryk og overse de individuelle og regionale forskelle, og den udvikling, som samspillet med den regionale/lokale kontekst medførte. Ens udtryk (her: runestenene) kræver ikke nødvendigvis samme årsag (her: f.eks. religionsskifte), og det er måske mere frugtbart at tolke runestenene i deres respektive kontekst fremfor som samlet monumentgruppe. Et synkront perspektiv vil eksempelvis tydeliggøre, at de unge midtsvenske sten er samtidige med de ældste danske stenkirker og »ind-

holdsmæssigt« måske hører mere sammen med dem. De midtvenske sten har tydeligvis i høj grad fungeret som medier for den kristne tro, modsat de danske, og det er nok derfor snarere de midtvenske sten og de tidlige danske stenkirker, der udspringer af samme årsag, end de danske og midtvenske runesten. Under alle omstændigheder er der åbenbare regionale forskelle både i indhold, lay out, rejsermønstre m.v., der tyder på, at runesten var medier, hvis budskab – i al fald delvis – kunne ændre sig med tid og sted, dvs. kontekst.¹³ Der er derfor god grund til at sætte fokus på de enkelte koncentrationer og deres regioner.

3. Beskrivelse af den østjyske koncentration

Den geografiske koncentration af yngre vikingetidens runesten i Østjylland lader sig lettere definere ved sin kerne end sin grænse, idet kernen tydeligvis udgøres af områderne nord og sydvest for Randers (fig. 2). Middelsom herred mellem Viborg og Randers og mellem Gudenå i syd og Nørreå i nord er det herred, hvor der er fundet flest runesten, nemlig 17. At afgrænse koncentrationen er langt sværere: I området omkring Århus, i Himmerland og på Djursland synes stenene ikke at have stået så tæt. I Himmerland har de fleste runesten ud fra det nuværende udbredelsesmønster at dømmes været rejst i den sydvestlige del (Gislum og Års herreder), på Djursland især i vest omkring Hørning, og omkring Århus, hvor der foruden de fem, der er fundet i byens centrum, er fundet runesten i Egå og Vejlby. Udbredelsesmønsteret er sandsynligvis repræsentativt for de oprindelige forhold; der er f.eks. ikke foretaget flere kirkerestaureringer i området omkring Randers, der kunne forklare, at så mange runesten er dukket op i netop det område. Det er på den anden side set sandsynligt, at mange runesten er gået til eller stadig gemmer sig i kirkerne i

hele området, hvilket især de overleverede runestens brogede »livshistorie« indirekte vidner om.

I kerneområdet mellem Randers og Bjerringbro øst for Viborg samt mellem Randers og Hobro synes åsystemerne at have haft afgørende betydning for udbredelsen (fig. 2). Ingen runesten befinder sig i sognene syd for Gudenåen (bortset fra Laurbjergstenen, DR 105, fra ældre vikingetid; Ørum-stenen, DR 106, har stået øst for, dér hvor Gudenåen drejer mod nord mod Randers fjord) og ingen nord og vest for den naturlige grænse, der udgøres af Nørreåen og Vejlebæk, der forbinder Nørreåen med Skalså, hvis nordlige løb igen udgør den vestlige afgrænsning for runestenenes udbredelse nord for Randers mod Hobro. Indenfor dette område har runestenene stået tæt, på nordsiden af Gudenåen mindst én i hvert sogn. Desværre kendes stenenes oprindelige plads kun sjældent,¹⁴ idet hovedparten er fundet i kirkerne, men flere er fundet i umiddelbar tilknytning til Gudenåen – uden tvivl deres oprindelige plads, f.eks. Langå 1 og 2, DR 84-85 og Sdr. Vinge 1, DR 82. Både Nørreåen og Gudenåen har sikkert udgjort vigtige vandveje, da de blev rejst, og det er sandsynligt, at der også i vikingetiden løb en vej på nordsiden af Gudenåen.¹⁵ Runesten rejst ved vigtige åer/vandveje kendes også fra bl.a. Vestsverige, hvor der står flere runesten både ved Viskan og Ätråns, der udspringer i det centrale Västergötland omkring Skara, og Laga med udspring i Småland.¹⁶ De forbinder alle de centrale bygder med Kattegat og løber alle igennem Halland, der på det tidspunkt var dansk. Dermed afspejler runestenenes placering også indirekte de forbindelser mellem især Västergötland og Danmark, der er direkte bevidnet i flere runeindskrifter, nemlig Århus-stenen 3 (DR 66) og Råda-stenen (Vg 40), der omtaler samme slag ... *du konger kæmpede*, og Hobro-stenen 2 (DR 127) og Ås-

stenen (Vg 112), der har næsten enslydende indskrifter: *Thore rejste denne sten efter sin fælle Karl den gode, en meget velbyrdig dreng*. Eneste forskel er, at appendikset *den gode* er udeladt på Ås-stenen.

Et andet fællestræk ved de jyske og de västergötske runesten er den hyppige anvendelse af appellativet *thegn*, der er blevet tolket som en titel for kongens, enten Svend Tveskægs eller Knud den Stores, lokale repræsentanter i de to områder.¹⁷ Men Judith Jesch har påpeget, at ordet optræder i forskellige sproglige kontekster i de to regioner, og hun sætter derfor spørgsmålstegn ved disse hypoteser.¹⁸ De jyske *thegner* synes snarest at høre hjemme i en fredelig (ikke-militær) kontekst, i hvilken status og måske arv var vigtig (hyppig sammenfald mellem *thegn*, kvindelige rejser og monumentbetegnelsen *kuml*).¹⁹ Grundbetydningen af *thegn* er vistnok en fri selvejende bonde.²⁰

4. Teorier om den østjyske koncentration

Klavs Randsborgs bog *The formation of a state*, der udkom i 1980, var et af de første forsøg i Danmark på at bruge runesten i en større, syntetisk beskrivelse af samfundsudviklingen. Han ville undersøge, hvordan riget – eller staten – samledes og struktureredes i yngre vikingetid, især under kongerne Harald Blåtand og Svend Tveskæg, og sammenlignede den sociale og magtpolitiske situation i årtierne omkring år 1000 med forholdene sydligere i Europa. Til analysen brugte han bl.a. runestenenes indskrifter og udbredelse i tid og rum samt ryttergravene, der også findes i rigt tal i Nord-/Østjylland (se fig. 4). At skikken at rejse runesten først for alvor slog igennem i Danmark i anden del af 900-tallet knytter Randsborg sammen med *the emergence of new social categories, or new social conditions, where the monuments should sustain the position of the successor of the deceased*.²¹ Runestenene ses i lyset af

centralmagtens opbygning, der var i en fase, som han betegner som *those new systems of quasi-vassalage*.²² Runestenene menes således rejst af efterkommerne til de mænd, som kongen havde givet jord i forbindelse med statsopbygningen, som en markering af nye rettigheder til jord og/eller titler. Disse »vasaller«, der altså mindedes på runestenene, var først og fremmest dem, der havde støttet kongen militært, og runestenene var »arve- og rettighedsdokumenter« for efterkommerne: *...most of the texts refer to succession to titles and rights over land...*²³ Titlerne, der henvises til, er først og fremmest *dreng* og *thegn*, der ifølge Randsborg henviste til mænd knyttet til kongens magtapparat og betegnede henholdsvis en kongelig kriger og en jordfast vasal.

Runestenenes (og ryttergravenes) udbredelse afspejler altså ifølge Randsborg opbygningen af kongens magtapparat skabt i forbindelse med rigssamlingen. Koncentrationerne findes dér, hvor magtkampen mellem på den ene side de traditionelle magthavere og på den anden de nye kongelige, der markerede deres nye position ved hjælp af runesten, var størst. Dermed afspejler de også hvilke områder, der især under kongerne Gorm og Harald var blevet inddraget i eller tættere knyttet til riget. Ifølge Randsborg var området mellem Gudenåen og Limfjorden en ældre provins i Jelling-staten modsat Skåne, der først blev inddraget i riget med Harald Blåtand. Dette afspejles bl.a. ved, at der er flere ældre sten i Jylland end i Skåne, og ved at de kongelige krigere (*drengene*) er mere dominerende i Vestskåne end i Østskåne, hvor stenene er rejst på et senere trin i udviklingen af de kongelige vasaller (*thegnerne*). Også runestenene fra den ældre vikingetid, hvoraf flere er rejst på Fyn, tolkes ind i dette mønster og afspejler ifølge Randsborg, at Fyn var sæde for kongemagten i ældre vikingetid.

I en artikel fra 1994 summerer Randsborg selv sin tese således op: ... *the runestones are ... highly important memorials referring to special social circumstances. In the present connection we are most probably faced with a need to fortify honour, status and ownership in a context not referable to the traditional social system.*²⁴ Disse behov, mener han altså, var særlig påtrængende i slutningen af 900-tallet.

Randsborgs analyser og teorier har tydeligvis virket som inspiration for flere og medvirket til nytænkning i brugen af runesten som kildemateriale.²⁵ Fokus er i hans analyse flyttet fra den enkelte indskrift og den enkelte sten til skikkens pludselige popularitet i visse egne, hvilket igen er tolket i et samspil med den storpolitiske kontekst. Men Randsborgs analyser og hypoteser er også blevet kritiseret for at bruge runestenene til mere, end der er grundlag for.²⁶ F.eks. kan den formodede udvikling i slutningen af 900-tallet og i 1000-tallet ikke underbygges med runestenenes dateringer, idet de allerede, da Randsborgs bog udkom, var reviderede i forhold til *Danmarks Runeindskrifter* (DR 1941-42), som Randsborg bygger på.²⁷ Væsentlig er især, at der ikke behøver være nogen tidsmæssig forskel på Jelling- og Efter-Jelling-sten,²⁸ og at Efter-Jelling-stenene, der er den typologisk mest specifikt definerede gruppe (primært ud fra runologiske novationer), er omdaterede fra perioden 1000-1050 (i DR) til 975-1025.²⁹ Et andet problem er den håndfaste brug af betegnelserne *dreng* og *thegn*, der sandsynligvis ikke betyder henholdsvis kongelig kriger og vasal, jf. nedenfor. Et nøjere studium af især de jyske sten viser endvidere, at stenrejserne tydeligvis ikke kun tilhørte en snævert afgrænset socialgruppe men tværtimod flere forskellige grupper – rejsende krigere og handelsfolk, jordejende bønder og deres enker, underordnede og overordnede, mødre, sønner, fædre, døtre, kristne og hedninge. Den væsent-

ligste indvending mod Randsborgs arbejde er derfor, som jeg ser det, at materialet behandles som værende homogent og statisk.

En anden forsker, der er inde på delvist samme problemstillinger som Randsborg, er Birgit Sawyer. Men hvor Randsborgs udgangspunkt er en dansk problemstilling undersøgt ved hjælp af forskellige kildegrupper, herunder runesten, er Sawyers alle de skandinaviske runesten, især indskrifterne og i mindre omfang udbredelsesmønstret. Fra slutningen af 1980'erne har Sawyer publiceret flere artikler, og hendes bog »The Viking-age Rune-stones. Custom and commemoration in early Medieval Scandinavia« udgivet i 2000 kan opfattes som en syntese af hendes arbejde og synspunkter.³⁰

Undersøgelser og analyser af relationerne mellem afdøde og rejser og af rejsermønstre har ført til hendes grundlæggende idé og tese, nemlig at runestenene afspejler arv og arvepraksis.³¹ De nære slægtninge, som rejste runestenene, markerede et krav på den afdødes ejendom, og også her udgør runestenene altså en slags retsdokumenter, især vedrørende arv.

Behovet for at markere position og ejendomsret skyldes ifølge Sawyer yngre vikingetids politiske eller religiøse omvæltninger, der skabte et behov hos både den gamle, etablerede elite og de nye kongelige mænd for at forsvare gamle eller nye rettigheder til land, titler og magt. Dette forsvar manifesterer runestenene, og desuden proklamerer de, at man enten modstod ændringerne (det gamle aristokrati) eller accepterede den nye situation. Den store Jellingsten, mener hun, blev model for stormændene før, hvordan man kunne markere og fastholde en religiøs og politisk stilling. Runestenene er rejst i perioder og på steder, hvor netop dette har været vigtigt at understre-

ge, og af mennesker, der har følt deres position truet. Sawyer mener, at truslen var af politisk art i Danmark og Norge, mens den i Østverige snarere var af religiøs art. Runestenenes udbredelse og antal reflekterer på den måde graden af uro og spændinger: I Sydskandinavien rejstes de især i områder, hvor kongemagten ekspanderede med nye sociale strukturer, hvilket vil sige Øst-/Nordjylland, Skåne, Sjælland, Västergötland og Östergötland; Norge har kun få runesten, fordi kongemagten her kun var indirekte tilstede.³² Den sydskandinaviske transitionsfase blev imidlertid temmelig kort sammenlignet med den østsvenske, hvor runestenene ifølge Sawyer afspejler de religiøse ændringer, der fandt sted i 1000tallet og begyndelsen af 1100tallet. Sawyer mener, at de kristne i den region var »afvigerne«, der måtte markere det ualmindelige, nemlig tilslutningen til kristendommen.

Den østjyske koncentration af runesten afspejler altså ifølge Sawyer den kongelige autoritetsudvidelse ved Harald Blåtand og Svend Tveskæg, hvilket hun mener understøttes af bl.a. de kongelige borge Fyrkat og Aggersborg.³³

Også Birgit Sawyer er blevet kritiseret for at tolke runestenene for entydigt og for at homogenisere materialet (jf. Marie Stoklunds artikel i dette bind).³⁴

Leif Chr. Nielsen argumenterede i en artikel fra 1989 for, at de mange rytter- og våbengrave og runesten i det nordøstlige Jylland afspejlede en grænsezone imellem Midt- og Vestjylland, hvor to kulturzoner mødtes: en reformpræget og fremskridtsvenlig i syd og en konservativ i nord. De nævnte kildegrupper ser han som resultatet af en ideologikamp, hvor den moderne sydlige kultur præget af kristendommen oplevedes som en trussel i nord, hvor man ifølge Nielsen var bange for, at kristendommen ville medføre en

splittelse af slægtens gods. Netop denne egn skulle være præget af små godser (*thegnerne*). Runestenene og ryttergravene afspejler den gamle hedenske kulturs reaktion mod den nye kultur, der virkede som en trussel mod især de mindre jordejeres gods.³⁵

Senest har Peter Carelli forsøgt at forklare runestenenes pludselige popularitet i yngre vikingetid i især Østjylland og Skåne. Modsat de tidligere refererede sætter han skikken i sammenhæng med ændrede kristne begravelsesskikke og foreslår, at runestenene blev rejst som en slags kompensation for den døde, som man ifølge den nye religion var nødt til at afgive til en fjerntliggende begravelsesplads. Runestenene skulle da i særlig grad være rejst i områder, hvor der lå tidlige kristne centralgravpladser, *nekropoler*, og måske også tidlige offentlige kirker (efter engelsk mønster *minsterchurches*). I det aktuelle område skulle det dreje sig om Viborg, Hørning ved Randers,³⁶ Århus/Lisbjerg og Veng; i Skåne om Lund og St. Herrestad. Runestenene er altså ifølge den teori rejst af ny-kristne ligesom de mellemsvenske.³⁷

5. Runesten som magtmetafor?

Både Randsborg, Sawyer og Nielsen ser altså runestenene som afspejlinger af spændinger i datidens overklasse, mellem nye stormandsfamilier og gamle, mellem den ekspanderende kongemagt og det etablerede aristokrati og/eller mellem ny kristen kultur og gammel hedensk. I alle teorierne er runestenenes funktion at sikre arv (til jord og titler) og position. I Sawyers og Niensens teorier udgør de desuden et oppositionsfænomen til kongemagt og/eller ny kultur, der oplevedes som en trussel.³⁸ Implicit i tolkningerne er en inddragelse af runestenenes »konserverende« og bevarende egenskab (skrift på sten), som de altså

ser som resultatet af truende forandringer.

Går man imidlertid tættere på især de jyske runesten træder et mere differentieret billede ret tydeligt frem, og det bliver vanskeligt at bibeholde runestene i enkle metaforlignende tolkninger.³⁹ For det første er der i det aktuelle område rejst så mange runesten indenfor så afgrænset et rum og indenfor så få årtier, at der ikke kan være tale om, at kun aristokratiet rejste runesten. Som allerede nævnt er der i områderne nordfor Gudenåen ofte flere runesten i samme sogn, og det er overordentligt sandsynligt, at mange er gået tabt eller stadig gemmer sig i kirkernes mure.

Nogle af disse har uden tvivl været rejst af samme familie. Det gælder f.eks. Vigot og Thyra på Ålum 3 og 4 (DR 96-97): *Vigot rejste denne sten efter sin søn Esge. Gud hjælpe hans sjæl vel!* og *Thyra, Vigots hustru, lod denne sten rejse efter sin søstersøn Bjørn, Sibbas søn, som hun elskede højere end havde det været hendes egen søn.*⁴⁰ Og det gælder sandsynligvis Skjern 1 og 2: På den ene (DR 80), der kun er bevaret i fragment, kan to navne læses nemlig *Osbjørn* og *Haralds h...* På den anden (DR 81), der i midten har en flot maske, står der: *Sasgerd, Finulus datter, rejste stenen efter Odinkar, Osbjørns søn, den dyre og hin drottro. – En sejdkarl den mand som bryder dette kummel.* Disse sten underbygger for så vidt tesen om, at kun de meget store familier rejste runesten. Men det generelle indtryk er, at disse familiemonumenter har været undtagelsen, og at runestensskikken har været udbredt i den nordlige østjyske region.

Dette indtryk forstærkes yderligere ved at studere indskrifterne. Nogle af rejserne har sikkert hørt hjemme i miljøet af meget store jorddrotter og måske også haft kontakter til Jelling. Det er f.eks. muligt, at Skjernstenens Osbjørn og måske også Odinkar var Harald Blåtands lokale repræsentanter.⁴¹ Men andre runesten er tydeligvis rejst af underordnede, Hør-

ning-stenen (DR 58) syd for Århus endda af en fri-given slave, Toke Smed, der visnok også rejste Grensten-stenen (DR 91). Kolind-stenen (DR 108) blev rejst af Asveds smed og Ravnkilde 1 (DR 134) af Asser Landhyrde efter sin overordnede dronning (egtl. drot-inde) Asbod.

Kun én runesten nævner arv direkte, nemlig Gun-derup-stenen 1 (DR 143): *Toke rejste disse stene(?) og gjorde disse kumler efter sin 'måg' (stedefader) Abe (Ebbe), en velbyrdig thegn, og (efter) sin moder Tove. De ligger begge i denne høj. – Abe (Ebbe) 'undte' Toke sit gods efter sig.* Andre nævner ejendomsforhold (Skårby-stenen 1, DR 280, Hyby-stenen 1, DR 264; Århus 5, DR 68 og Västra Strö 2, DR 335 oplyser om ejendom af skib). Det kan have været én blandt flere af runestenenes potentielle sekundære budskaber (ved siden af den væsentligste – at bevare mindet) også at oplyse og dokumentere ejendoms- og arveforhold. Det er, som jeg ser det, sandsynligt at netop denne dokumentfunktion blev mere almindelig *efterhånden* afspejlet især på nogle af de yngre norske og svenske sten men ikke i det danske materiale.⁴²

Hvilken socialgruppe *thegn-* og *dreng-*betegnelserne dækker er ikke klart, men det synes som om, at de fleste filologer og runologer i dag er enige om, at der *ikke*, i det mindste ikke nødvendigvis, synes at være tale om mænd tilknyttet kongens militære eller administrative apparat, sådan som det har været fremført flere gange.⁴³ Judith Jesch har peget på en interessant forskel i de kontekster, som de to betegnelser optræder i: Hvor *thegn*-indskrifterne ofte lægger vægt på status og interesse for familie og måske arv – mange af dem er rejst af *thegn*'ens enke – forekommer betegnelsen *dreng* oftest i et maskulint miljø, tit med oplysninger om slag eller dødsårsag og ofte afspejlende en »gruppe-ideologi«. Eksempler på ty-

piske *thegn*- henholdsvis *dreng*-stenen (eller familie- og fællesten, som de også er blevet kaldt)⁴⁴ er Ø. Bjerregrav-stenen 2 (DR 99): *Gyde rejste denne sten efter Thorbjørn, sin husbond, en meget velbyrdig thegn, men Thord ristede disse runer, og Århus-stenen 3 (DR 66): Gunulv og Øgot og Aslak og Rolf rejste denne sten efter deres fælle Ful. Han fandt døden... da konger kæmpede.*

Dreng optræder ofte sammen med *fælle*, der modsat de to øvrige betegnelser ifølge Jesch snarest er en egentlig titel, der sandsynligvis betegnede medlemskab af en bestemt gruppe. *Dreng*-stenene forekommer oftere i Skåne end i Jylland, hvor *thegn*-stenene til gengæld er relativt hyppige.

Heller ikke når man ser på, hvor runestenene er fundet, og om dette eventuelt kan rumme en kildeværdi i forhold til spørgsmålet om runesten som stormands-/magtindikator, tegner der sig et entydigt billede. Ifølge nogle forskere er det sandsynligt, at flere runesten oprindeligt har været rejst på vikingetidens storgårde, og at dette kan afspejles i fundkonteksten ved f.eks. en kirke eller en herregård – begge lokaliteter, der med en vis sandsynlighed kan antages at ligge, hvor tidligere vikingetidens stormandsgård lå. Runestenen er i så fald en relikv af vikingetidens storgård, hvis plads udgør et kontinuerligt magtcenter.⁴⁵ Men som jeg ser materialet, er der ikke grundlag for at se dette som et alment mønster – først og fremmest fordi det er lige så sandsynligt, at runestenene er flyttet til kirken eller herregården i løbet af eller efter middelalderen.

6. Kongemagtens relation til det nordlige Østjylland?

Selvom runestenene således ikke afspejler Harald Blåtands opbygning af riget eller hans magtudvidelse er der ingen tvivl om, at han var en stærk konge, der på flere måder forsøgte at konsolidere sin magt, også

ved at placere eller udnævne nogle mænd rundt om i riget.⁴⁶ Skjern-stenenes (DR 80-81) *Osbjørn og Odinkar* kan have været sådanne kongsmænd.⁴⁷ Også manden i Mammengraven (Bjerringhøj) begravet omkring 970 ca. 10 km vest for Skjern, kan have haft en lignende forbindelse til Jelling: han havde så fornemt og eksklusivt udstyr med sig i graven, at han må have hørt til den højeste elite, og udsmykningen af den lille sølvindlagte økse peger på forbindelser til Jelling.⁴⁸ Ingen runesten kan knyttes til Mammenmanden, men det kan på den anden side ikke afvises, at han er enten rejser eller den mindende på Bjerringstenen, der blev fundet som tærskelsten i den 2 km sydfør liggende Bjerring kirke i 1995.⁴⁹

Også nogle af Nord- og Østjyllands mange ryttergrave (fig. 4) kan have indeholdt kongelige hirdmænd. Våbenkombination og lay out er så ensartet, at der ifølge Anne Pedersen kan være tale om *a result of mutual contacts as well as ties of loyalty to the same lord, possibly the king himself. A fully harnessed horse could well*

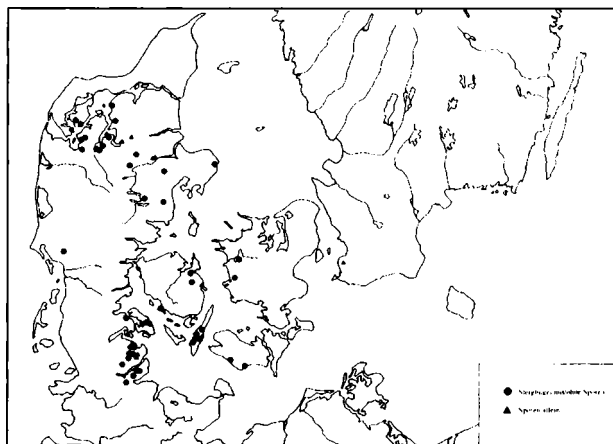

Fig. 4. Udbredelsen af ryttergrave. Efter: Pedersen 2002 s. 85.

be one of the gifts received by a man as a reward for his allegiance.⁵⁰ Men heller ikke ryttergravene kan tolkes som statiske udtryk og resultater af samme årsag. Skikken bevægede sig fra syd mod nord, og tyngdepunktet ligger i perioden 925-975. De yngre, der er mere ydmygt udstyrede, synes snarest at rumme lokale stormænd.⁵¹ Gravformen tolkes ofte som en hedensk manifestation, og den erstattes sandsynligvis af andre gravformer efter det officielle religionsskifte, f.eks. Mammengraven, der ikke indeholdt hedensk rytterudstyr men til gengæld et – måske – kristent voksllys.⁵²

Det forekommer desuden, som jeg ser det, vanskeligt at koble de mange begravede ryttere i regionen direkte sammen med runestenene. Ryttergravens tyngdepunkt ligger tidligere og – i rum – mere mod nordvest. Desuden er runestenene som nævnt oftest religiøst neutrale, mens ryttergravene tydeligvis er knyttet til Odinkult og Valhalforestillinger.⁵³

Sammenfald i tid og rum synes mere markant, når det gælder de såkaldte vognfadinggravene, der er rige kvindegrave især fra anden halvdel af 900tallet (fig. 5). Desuden afspejler begge kildegrupper (vognfadinggravene og regionens runesten, f.eks. Bjerring,⁵⁴ Asmild⁵⁵ og Ø. Bjerregrav 1 og 2, DR 98-99) et kvindeligt miljø med vægt på slægt og position.

Endnu en kilde, der er forsøgt anvendt til belysning af kongens magt i regionen i yngre vikingetid, er Hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog fra 1231.⁵⁶ Hovedstykket viser nemlig, at der var relativt meget kongeligt patrimoniumsgods (dvs. arvegods) i et område mellem Limfjorden og Århus, hvilket kunne afspejle en ældre magtbase i regionen. Det er dog dristigt at bruge en mere end 200 år yngre kilde til den politiske situation i slutningen af 900tallet, bl.a. pga. mulige konfiskationer og transaktioner ældre end Kong Valdemars Jordebog.⁵⁷

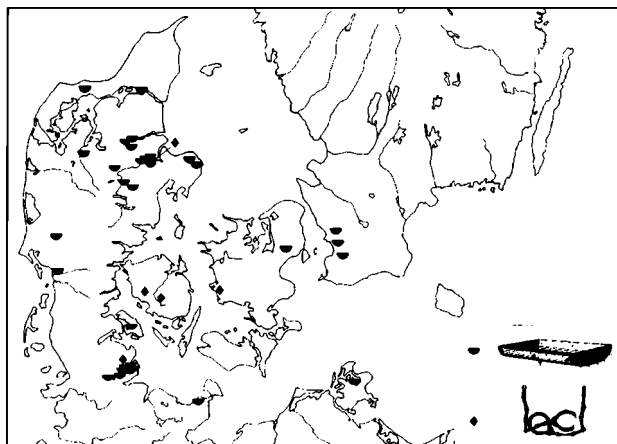

Fig. 5: Udbredelsen af vognfadinggrave. Efter: Pedersen 2002 s. 88.

I forsøgene på at forklare kongemagtens udvidelse og etablering ud fra runesten, ryttergrave og patrimoniumsgods bliver kildematerialet let statiske og homogene afspejlinger af en hypotetisk struktur. Flere af de nordjyske ryttergrave synes som sagt snarest at indeholde lokale stormænd, der har taget skikken i anvendelse efter rigets tyngdepunkt flyttedes mod øst, og heller ikke runestenene kan knyttes entydigt til kongemagtens mænd men viser langt flere nuancer og variationer. Kongens slægtsgods (patrimonium) var trods koncentrationen i Midtjylland af ret beskedent omfang omkring 1230.⁵⁸

7. Østjyske granitarbejder

En anden tilgangsvinkel til den østjyske runestenskoncentration er det delvise rumlige sammenfald med den romanske tids granitarbejder, bl.a. søjleportalerne (fig. 6) og gravsten (fig. 7). Herom skrev Møritz Mackeprang allerede i 1941: ...trods de ca. hundrede Aar, der antagelig ligger mellem de to Monumentgrupper,

forekommer det mig dog sandsynligt, at der maa herske en vis Forbindelse mellem Østjyllands forholdsvis store Rigdom på Runestene og den romanske Tids Behandling af Graniten.⁵⁹ Mackeprang tænker især på en håndværksmæssig tradition. Dette er imidlertid siden blevet afvist med baggrund i, at selve teknikken at forarbejde granit importeredes som en del af det romanske koncept.⁶⁰

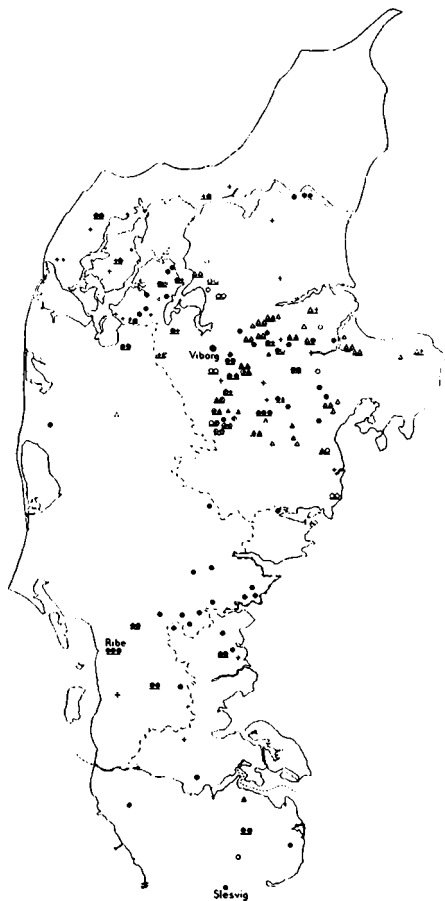

Fig. 6. Søjleportaler. Efter: Mackeprang 1944.

Også Poul Nørlund bemærkede sammenfaldet mellem runestenene og den romanske tids rigdomme i regionen. I »Danmarks Romanske Kalkmalerier« fra 1944 skrev han om kalkmaleriernes udbredelse i Jylland: *Tyngdepunktet, særlig for de ældste maleriers vedkommende, er ubetinget Østjylland fra Mariager fjord til Vejlefjord – de samme egne, som ogsaa de gyldne alters hjemstavn, de bedste runestenes, løvefontenes og de rigeste billedportalers særlige omraade.*⁶¹ Nørlund synes snarest at se de forskellige grupper som udtryk for en generel rigdom i regionen. Det har dog siden vist sig, at det ikke er muligt at se kildegrupperne som indikatorer på områdets almindelige rigdom.⁶² Hvad der derimod er muligt er, at der har været en tradition for stærke visuelle udtryk i regionen i form af bemalet stensulptur, og at runesten og romansk granit er udtryk for regionalt særpræg og identitet snarere end økonomisk velstand.

Sammenfaldet i udbredelsen gælder i øvrigt især den romanske periode, og de romanske stenarbejders udbredelse er større end runestenenes, idet runestenenes og de rige graves tyngepunkt ligger nordligere – i det mindste som det tegner sig for nuværende. En enkelt gruppe skiller sig dog ud, nemlig de såkaldte sløjfekvadere, der findes på 11 kirker omkring Randers (fig. 8) – altså runestenenes kerneområde. De har tidligere været sat i forbindelse med mellemsvenske runesten på grund af den store lighed i ornamentikken (Urnesstil).⁶³

At bruge kirkebygninger og -inventar som kilde til økonomiske og sociale forhold er i det hele taget overordentlig vanskeligt, bl.a. fordi indikatorerne ikke er entydige men varierer fra region til region. De romanske vesttårne, der ofte har været tolket som magt- og stormandssymbol, findes eksempelvis ved 50% af de skånske kirker, 24% af de sjællandske og kun 8% vest for Storebælt (fig. 9).⁶⁴

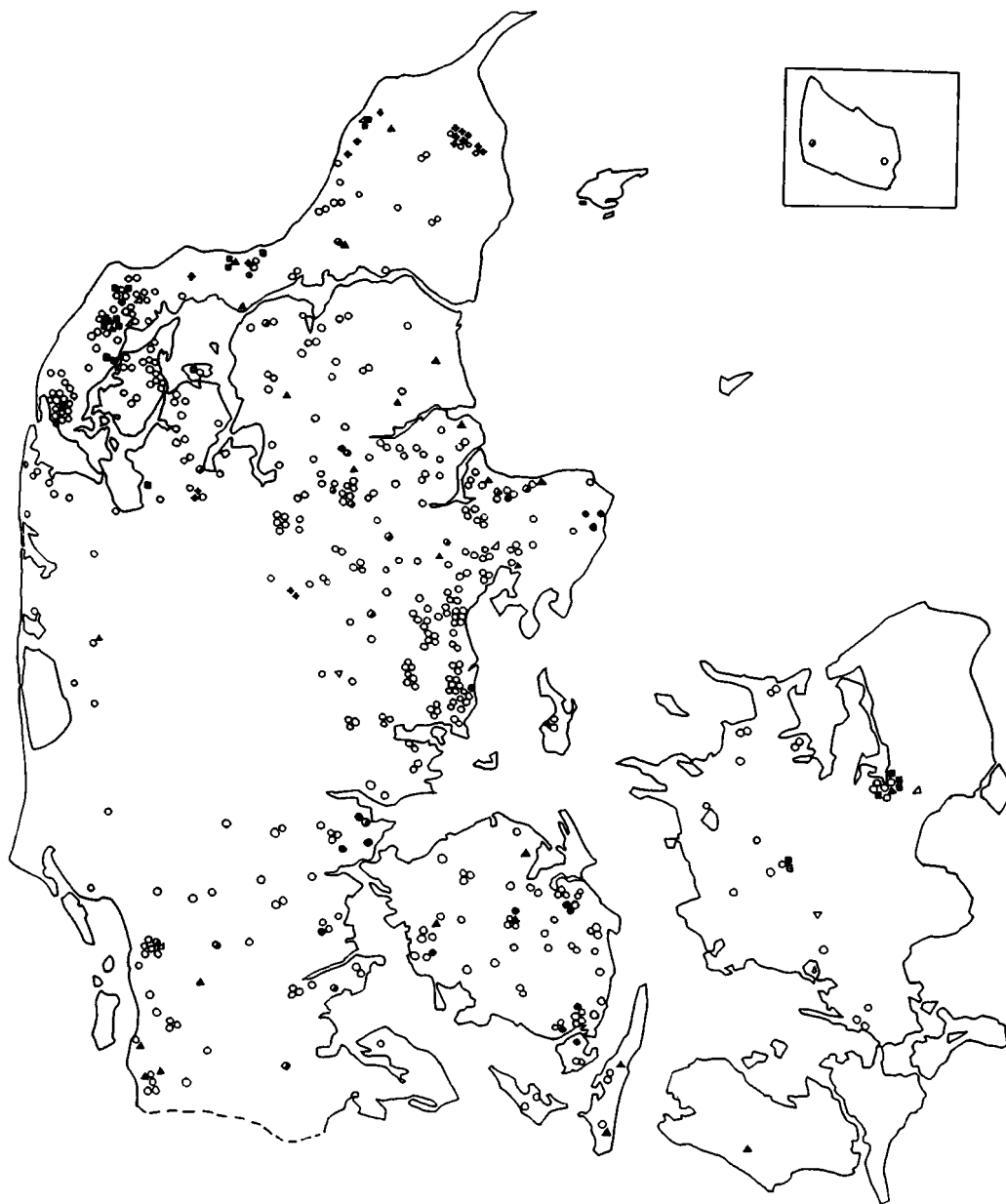

Fig. 7. Romanske gravsten.
Efter: Højrup 1998 fig. 88.

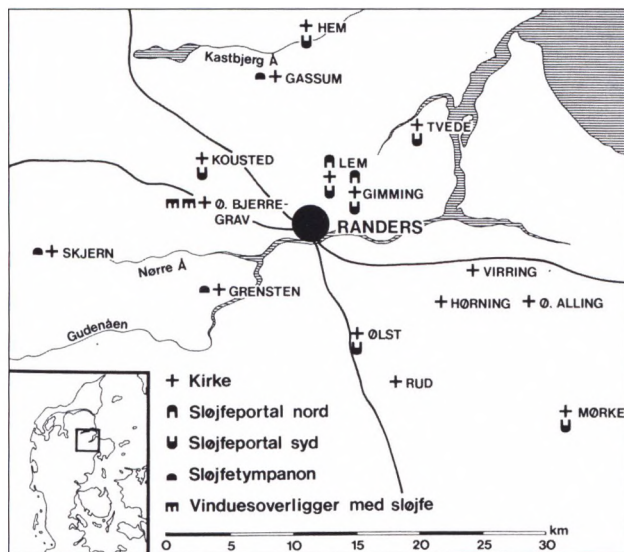

Fig. 8. Sløjfeoverligger. Efter: Vellev 1981 s. 11.

Går man imidlertid ned på lokalt niveau er det muligt at skitsere et mønster, hvor der er et vist sammenfald imellem de romanske fænomener, der ofte er blevet tolket som stormandsindicer (vesttårne, særskilte vestindgange, granitrigdom), og runesten af den type, hvis indskrifter snarest afspejler et jordejende aristokrati (*thegn*, status, slægtsbevidsthed o.l.), i den østjyske region. F.eks.

- Bjerring kirke: Romansk vesttårn (?), søjleportaler, runesten rejst af en slægtsbevidst kvinde.⁶⁵
- Ø. Bjerregrav kirke: Romansk vesttårn, søjleportaler, to runesten, der begge er rejst af en enke efter en *thegn* (DR 98 og 99).⁶⁶
- Skjern kirke: Romansk vesttårn (?), én runesten (DR 80) samt én (DR 81) på det nærliggende voldsted.⁶⁷
- Grensten kirke: Måske særskilt vestindgang samt runesten.⁶⁸

- Virring kirke: Romansk vesttårn og runesten.⁶⁹
- Ø. Alling kirke: Romansk vesttårn og runesten.⁷⁰

Det skal dog understreges, at indiciene på ingen måde er entydige.

8. Konklusion

Jeg har i denne artikel sat fokus på én af de runestensrige regioner i Skandinavien, den østjyske, og præsenteret og diskuteret tidligere fremsatte teorier om den. Jeg mener således ikke, det er muligt at se runestene som afspejlinger af kongemagtens statsopbygning eller autoritetsudvidelse eller som afspejlende en bestemt socialgruppe i vikingetidens samfund. Runestensskikken har været relativt udbredt i regionen i en periode på ca. 50 år, og den distinkte udbredelse (i både tid og rum) i Østjylland – og i andre regioner i Skandinavien – står tilsyneladende i kontrast til materialets forskellighed, der hidtil har sprængt forsøgene på at forklare skikkens spredning og opblomstring ud fra én årsag eller fra for snævre modeller.

Fællsnævneren for alle skandinaviske runesten har tydeligvis været ønsket om at fæstne og bevare mindet, mens det ser ud som om, at de parallelle og underforståede budskaber vedrørende f.eks. arv, position, trostilhørsforhold, grænsedragning eller lignende har ændret sig med tid og sted. F.eks. blev runestene som nævnt medier for kristne trosytringer i Mellemsverige, mens de danske snarest synes religiøst neutrale. Ligesådan er det tænkeligt, at runestene *efterhånden* fik en slags dokumentfunktion, jf. bl.a. Birgit Sawyers teorier, hvilket især de yngre svenske runesten tyder på, men det synes ikke at gælde de sydskandinaviske. Det er også muligt, at runestene var én mindeform, der vandt udbredelse i bestemte egne, hvor andre, nu forsvundne, brugtes i andre (jf. Judith

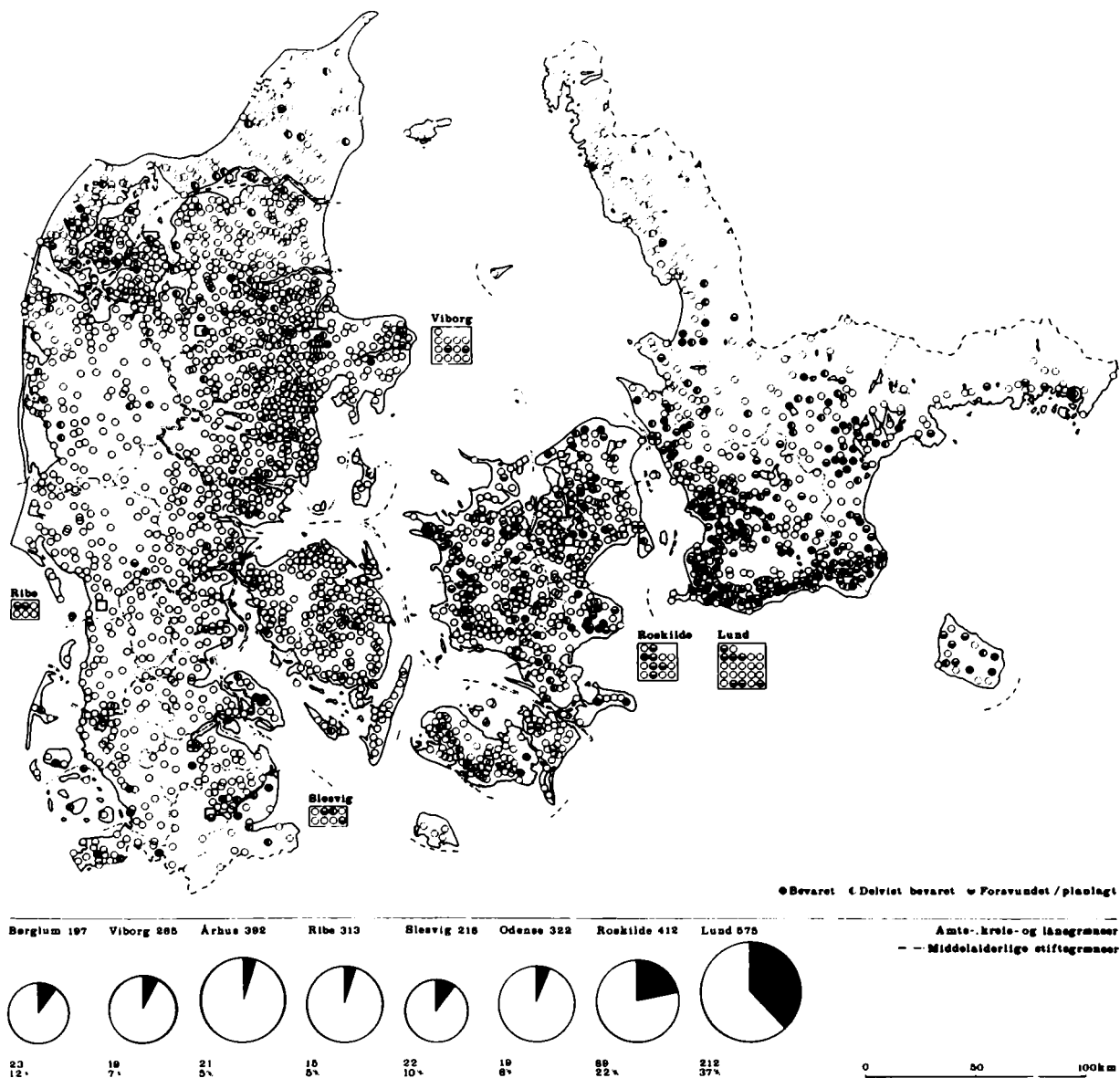

Fig. 9. Romanske tårne i Danmark. Efter: Wienberg 1993 s. 103.

Jesch's artikel i dette bind) men med samme formål. Fælles for runestenene er det tydelige ønske om at *bevare* og *fæstne* mindet til nutid og – især – fremtid. Både materiale (granit/gnejs), brug af skrift og de mange minde-, værne- og forbandelsesformler understreger dette ønske og formål. Desuden er det tydeligt og fælles for alle runesten, at formålet med at rejse dem var, at de skulle ses, hvilket forudsætter en målgruppe og gør handlingen til kommunikation. Både stenenes placering (ofte ved vigtige veje og overgangssteder), størrelse og udformning (de har sandsynligvis været malet i stærke farver) afspejler, at de skulle ses.

Runestenenes pludselige popularitet i visse regioner er således stadig en gåde, og det synes ikke, at forklaringen nødvendigvis skal findes i sociale og økonomiske forhold. Måske var det bestemte aktiviteter (handel?) eller vejsystemer eller regional identitet og tradition, der var afgørende. Under alle omstændigheder synes *regionalitet* at være et nøgleord. Og det synes oplagt, at den mest bæredygtige tilgang til runestenene er den, der inddrager alle runestenens ytringsformer, de eksplicite såvel som de implicite, og ser dem som bærere af og medier for et budskab, der kunne varieres fra region til region.

Noter

1. Et nyere eksempel på ensidig vægtlægning på indskrifterne er Erik Molktes *Runerne i Danmark og deres oprindelse* fra 1976 (i engelsk oversættelse *Runes and their origin. Denmark and Elsewhere* fra 1985), der på trods af stor kulturhistorisk bredde stort set kun bygger på indskrifternes vidnesbyrd. Billeder på runesten er relativt sjældne i Danmark sammenlignet med Norge og Sverige og studierne af dem derfor også; de danske sten er dog blevet inddraget i svenske og norske stilhistoriske analyser, f.eks. Christiansson 1959; Fuglesang 1986; Lager 2002. Eksempler på nyere runestenstudier og den tværfaglige tilgang er Gustavsson og Selinge 1988; Larsson 1990; Lerche Nielsen

- 1996; Jesch 1998; Zachrisson 1998; Andrén 2000.
2. Ang. landskabsarkæologien se Fabech, Ringtved & Näsman 1999. Ang. projekter, der inddrager runesten se f.eks. Gräslund 1987; Skansjö, Riddersporre & Reinsert 1989; Fabech & Ringtved 1995; Johansen 1997; Näsman 2000; Hansson 2001.
3. For eksempler på metodiske »sammenstød« se f.eks. Leegaard Knudsen 1988 s. 221 f.; Stoklund 1991 s. 295 f.; Lerche Nielsen 1997 s. 45 ff.
4. Randsborg 1980; Christophersen 1982; Skansjö, Riddersporre & Reinsert 1989; Riddersporre 1989; Anglert 1995; Skansjö 1997.
5. Af runesten med ældre runer findes kun få i Norge og Sverige – ingen i Danmark. Indskrifterne er ofte svære at tolke, og der er ikke tale om entydige mindesten (Spurkland 2001 s. 53).
6. Nr. Brarup? DR 9; Ø. Løgum DR 15; Starup DR 17; Malt (Knudsen 1991); Laurbjerg DR 105; Hammel DR 70; Gundrup 2 DR 144; Ørbæk DR 188; Avnslev DR 189; Helnæs DR 190; Flemløse 1 og 2 DR 192-93; Sønderby? DR 191; Nr. Nærrå DR 211; Gørlev 1 DR 239; Tune DR 249; Høje Tåstrup DR 250; Snoldelev DR 248; Örja DR 333; Fårlev; Ll. Harrie DR 323.
7. Haddeby 2 og 4 (DR 2 og 4) kan knyttes til kongerne Gnupa og Sigtryg og dermed dateres til ca. 934. Glavendrup, Tryggevælde og Rønninge (DR 209, 230, 202) kan med stor sandsynlighed knyttes til samme person, Ragnhild, og dateres bl.a. pga. det hedenske præg.
8. Fuglesang 1992; Gräslund 1994.
9. Palm 1992 s. 20; Knirk 1996 s. 43 ff.; Roedahl 1997 s. 230 f.; B. Sawyer & P. Sawyer 1999 s. 188, 190 f.; Carelli 2001 s. 82 ff.; Spurkland 2001 s. 130 ff.; Lager 2003.
10. F.eks. Klint-Jensen & Wilson 1966 s. 136; Wilson 1995 s. 134 f.; Fuglesang 2003 s. 40 f. Se dog også Stoklund 1997a.
11. Gustavson 1991 s. 12.
12. Klint-Jensen & Wilson 1966 s. 121; Wilson 1995 s. 136
13. Se også Christiansson 1959 s. 25-4; Sawyer 1988.
14. Øby Nielsen 2005.
15. For Nørreåens vedkommende se Bredsdorff 1973 s. 54.
16. Påpeget allerede af Montelius i 1924 s. 4; Wideen 1955; Christiansson 1959; P. Sawyer 2001 s. 94.
17. Löfving 1986; Sawyer 1988 s. 354; Sawyer 1991.
18. Jesch 2001 s. 227.
19. Jesch 2001 s. 225 ff.
20. Lerche Nielsen 1997 s. 45; Jesch 2001 s. 216 ff og 225 ff.
21. Randsborg 1980 s. 25.
22. Randsborg 1980 s. 3.
23. Randsborg 1980 s. 25.

24. Randsborg 1994 s. 138.
25. F.eks. Christophersen 1982; Skansjö, Riddersporre & Reisnert 1989; Anglert 1995.
26. Stoklund 1991 s. 295; Lerche Nielsen 1997 s. 45; Näsman 1991 s. 164 og 171 f.
27. Nielsen 1970 s. 43; Moltke 1971 s. 297 og 319.
28. Nielsen 1970 s. 42; Stoklund 1991 s. 293 f.
29. Jf. note 27.
30. Sawyer 1988; Sawyer 1989; Sawyer 1991; Sawyer 1994a; Sawyer 1994b; Sawyer 1999; Sawyer 2000.
31. Hun mener bl.a., at der har været forskellige arvesystemer i forskellige regioner og til forskellig tid, hvilket bl.a. udlæses af regionernes forskellige rejsermønstre: I det sydvestlige Skandinavien (Danmark, Norge, Götalandene og Småland) er der oftest kun en enkelt rejser, som regel en mand, mens stenene i Østsvrige ofte er rejst af to eller flere personer, oftere kvinder. Det afspejler ifølge Sawyer, at arverettighederne i Sydvestskandinavien havde til formål at holde godset samlet, mens de i Østsvrige skulle bygge familiealliancer op, kaldet henholdsvis det graduale og det prentale system.
32. Sawyer 1989 s. 196.
33. Sawyer 1989 s. 196 og 198f.; Sawyer 1999; Sawyer 2000 s. 146 ff.
34. Stoklund 2001; Barnes 2002; Herschend 2002; Winroth 2002.
35. Nielsen 1989 s. 247 et passim; se også Näsman 1991 s. 164.
36. At der er tale om Hørning ved Randers fremgår af teksten, selvom Hørning sydfør Århus er markeret på artiklens kort.
37. Carelli 2001 s. 82 ff.
38. Se også Näsman 1991 s. 172.
39. De ca. samtidige skånske runesten forekommer mere homogene med et stort indslag af, hvad der kan kaldes drengesten, dvs. sten, hvis indskrifter afspejler et kriger- eller evt. handelsmiljø af yngre mænd, og som ofte omtaler slag (se Jesch 2001 s. 216, 229 og 258).
40. Efter Lerche Nielsen 2004 s. 97.
41. Lerche Nielsen 2004 s. 97 f.
42. Stoklund 1991 s. 295; Spurkland 2001 s. 133 f.
43. F.eks. Randsborg 1980; Christophersen 1982; P. Sawyer 1991; B. Sawyer 1994. Tolkningen er anerkendt af bl.a. Andrén 1983 s. 50, Löfving 1986 s. 170 f., Skansjö, Riddersporre & Reisnert 1989, Anglert 1989, Anglert 1995 s. 38 og 156.
44. Wimmer 1893-1908 bd. 1.1 kap 6, især s. XCVII ff.; Jacobsen & Moltke 1941-42 sp. 1024 ff.
45. Skansjö, Riddersporre & Reisnert 1989 f.eks. s. 72; Riddersporre 1989 f.eks. s. 138; Skansjö 1997 s. 38 ff.; Anglert 1995 s. 100; Fabech 1999 s. 465; Näsman 2000 s. 50; Hansson 2001 s. 40, 129 og 134.
46. Roesdahl 2001 s. 78f.
47. Lerche Nielsen 2004 s. 97f.
48. Näsman 1991 s. 172 ff.; Iversen & Näsman 1991 s. 46.
49. Bjerringhøj ligger imellem landsbyerne Mammen og Bjerring men i Mammen sogn, hvorfor den er blevet knyttet dertil (Näsman 1991 s. 254). Eftersom han har hørt til den højeste elite er det dog vel ikke utænkeligt, at hans magtområde eller jordsiddelser har strakt sig på begge sider af den grænse, der siden blev sognegrænsen.
50. Pedersen 1997 s. 132.
51. Pedersen 1997 s. 132.
52. Näsman 1991 s. 172 ff.
53. Näsman 1991 s. 254 med henvisninger; Näsman 1994 s. 76.
54. Stoklund 1997b.
55. Schultz 1951.
56. Andrén 1983 s. 59, en tanke som også Erik Arup var inde på. Hypotesen er diskuteret og kritiseret af Leegaard Knudsen 1988, hvor også kildeskriftet og det påfaldende mønster mellem patrimoniumsgods og kongelev diskuteres.
57. Porskrog Rasmussen 1988; Porskrog Rasmussen 1994 s. 75 og kort 1 s. 76.
58. Porskrog Rasmussen 1994.
59. Mackeprang 1941 (2003) s. 18.
60. Vellev 1981 s. 16; Kristensen 1999 s. 262; Fuglesang 2003 s. 53 ff.
61. Nørlund 1944 s. 9f. For diskussion af og bud på kildeværdien af de gyldne altre og af apsis-kirkerne se Wienberg 1995 og Wienberg 1997.
62. Se f.eks. Wienberg 1995; Wienberg 1997
63. Vellev 1981 s. 14.
64. Jacobsen 1993 s. 63 f.
65. Liebgott 1989 s. 165 med henvisninger; Stoklund 1997b
66. Vellev 1981 s. 41 og 55.
67. Vellev 1981 s. 39 f., 53 og 56. To oprindelige, meget vestlige vinduer samt en overskydende sløjfeoverligger *kan* indikere, at der har været romansk tårn ved Skjern kirke.
68. Vellev 1981 s. 39 f.
69. Vellev 1981 s. 56.
70. Vellev 1981 s. 42 og 55.

Litteratur

- Andrén, Anders: Städer och kungamak – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49, 1983 s. 31-71.
- : Re-reading Embodied Texts – an Interpretation of Rune-stones. *Current Swedish Archaeology* vol. 8, 2000 s. 7-32.
- Anglert, Mats: Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid.* Lund Studies in Medieval archeology 5 (red. Hans Andersson og Mats Anglert). Lund 1989 s. 221-242.
- : *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne.* Lund studies in Medieval Archeology 16. Lund 1995.
- Barnes, Michael: Reviews. *Saga Book* vol. XXVI, 2002 s. 114-120.
- Bredsdorf, Peter: *Kortlægning og historiske studier. Et værktøj?* København 1973.
- Carelli, Peter: Lunds äldsta kyrkogård – och förekomsten av ett senvikingatida danskt parochialsystem. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2000, 2001 s. 55-90.
- Christiansson, Hans: *Sydskandinavisk stil. Studier i ornamentikken på de senvikingatida runstenarna.* Uppsala 1959.
- Christophersen, Axel: Drengs, Thegns, Landmen and Kings. Some Aspects on the Forms of Social Relations in Viking Society during the Transition to Historic Times. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1981-1982.* 1982 s. 115-134.
- DR + nummer = *Danmarks Runeindskrifter* ved Lis Jacobsen og Erik Moltke. Bind 1 Atlas, Bind 2 Text. København 1941-42.
- Fabech, Charlotte: Centrality in sites and landscapes. *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May, 4-7 1998* (red. Charlotte Fabech og Jytte Ringtved). Højbjerg 1999 s. 455-473.
- Fabech, Charlotte, Ulf Näsman & Jytte Ringtved: Fra bebyggelse til landskab. Et arkæologisk forskningsfelt under forandring. *Menneskelivets mangfoldighed: arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård* (red. Ole Høiris et al.). Højbjerg 1999 s. 163-174.
- Fabech, Charlotte & Jytte Ringtved: Magtens geografi i Sydskandinavien – om kulturlandskab, produktion og bebyggelsesmønstre. *Produksjon, og samfunn. Om erveru, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e. Kr. Varia* 30 (red. Heidi Gjølstein Resi). Oslo 1995 s. 11-37.
- Fuglesang, Signe Horn: Ikonographie der Skandinavischen Runensteine der jüngereren Wikingerzeit. *Zum Problem der Deutung frühmittelalterlicher Bildinhalte* (red. Helmut Roth). Marburg 1986 s. 183-210.
- : Swedish Runestones of the Eleventh Century: Ornament and Dating. *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung* (red. Klaus Düwel). Göttingen 1992 s. 197-218.
- : Forholdet mellom dekorasjon i stein og tre. *Romanske stenarbejder* 5, 2003 s. 39-58.
- Gräslund, Anne-Sophie: Runstenar, bygd och gravar. *Tor* 21, 1987 s. 241-262.
- : Rune Stones – On Ornamentation and Chronology. *The Twelfth Viking Congress. Birka Studies* 3, 1994 s. 117-131.
- Gustavson, Helmer & Klas-Göran Selinge: Jarlabanke och hundraret. Ett arkeologiskt/runoliskt bidrag till lösningen av ett historiskt tolkningsproblem. *Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning* vol. 76, 1988 s. 19-85.
- Gustavson, Helmer: *Runstenar i Vallentuna.* Stockholm 1991.
- Hansson, Martin: *Huvudgårdar och Herravälden. En studie av småländsk medeltid.* Lund 2001.
- Herschend, Frands: Kind hearts are more than cunning heirs and simple pride than property. *Scandia* 67:1, 2002 s. 275.
- Højrup, Lene Birgitte: *Romanske gravmonumenter i Danmark ca. 1100-1250 – form, forbilleder, funktion.* Utrykt speciale ved Afd. for Middelalderarkæologi, Aarhus Universitet 1998
- Iversen, Mette og Ulf Näsman: Mammengravens indhold. *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid* (red. Mette Iversen i samarbejde med Ulf Näsman og Jens Vellev). Højbjerg 1991 s. 45-66.
- Jacobsen, Henrik: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion.* København 1993.
- Jacobsen, Lis og Erik Moltke: *Danmarks Runeindskrifter*, bd. 1-2. København 1941-42.
- Jecsh, Judith: Still standing in Ågersta: Textuality and Literacy in Late Viking-Age Rune Stone Inscriptions. *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung* (red. Klaus Düwel). Göttingen 1998 s. 462-475.
- : *Ships and Men in the Late Viking Age. The Vocabulary of Runic Inscriptions and Scaldic Verse.* Woodbridge 2001.
- Johansen, Birgitte: *Ormalur. Aspekter av tilvare og landskap.* Stockholm 1997.
- Klint-Jensen, Ole og David Wilson: *Viking Art.* 2. udg. London 1980.
- Knirk, James E.: »Tolv vintrer hadde kristendomme vært i Norge«. Norske runesteiner forteller om kristningen. *Fra hedendom til kristendom* (red. Magnus Rindal). Oslo 1996 s. 43-53.
- Knudsen, Svend Aage: Runestenen fra Malt sogn nu på museum. *Mark og Montré* 1991 s. 3-23.
- Kristensen, Hans Krongaard: Kirker og klostre. *Middelalderens Dan-*

- mark. *Kultur og samfund fra trosskifte til reformation* (red. Per Ingesman et al.). Århus 1999 s. 254-273.
- Lager, Linn: *Den synliga tron. Runstensors som en spegling av kristandet av Sverige*. Uppsala 2002
- : Runestones and the Conversion of Sweden. *The Cross goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300-1300* (red. Martin Carver). York 2003 s. 497-508.
- Larsson, Mats G.: *Runstenar och ullandsfärder. Aspekter på det senvikingatida samhället med utgångspunkt i de fasta fornlämningarna*. Acta Archaeologica Lundensia. Lund 1990.
- Leegaard Knudsen, Anders: Den danske konges gods i højmiddelalderen. En historiografisk undersøgelse af begreberne kongelej og patrimonium. *Historisk Tidsskrift* 88, 1988 s. 213-227.
- Lerche Nielsen, Michael: På sporet af Borups viking. Tanker omkring en by og dens runesten. *Kulturhistorisk Museum Randers Årbog* 1996 s. 22-35.
- : Runologien mellem sprogvidenskab og arkæologi med et sideblik på de forskellige tolkninger af Glavendrupindskriften. *Beretning fra sekstende tværfaglige vikingesymposium* (red. Hans Bekker-Nielsen og Hans Frede Nielsen). Højbjerg 1997 s. 37-51.
- : Runesten og religionsskifte. *Kristendommen i Danmark før 1050* (red. Niels Lund). Roskilde 2004 s. 95-102.
- Liebgott, Niels-Knud: *Dansk middelalderarkæologi*. København 1989.
- Löfving, Carl: Var Knut den Store kung även över Västergötland? Ett diskussionsinlägg. *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* 1986 s. 168-176.
- Mackeprang, M.: *Danmarks middelalderlige Døbefonte*. København 1941, fotografisk optryk med efterskrift af Jens Velle, Højbjerg 2003.
- : *Jydske Granitportaler*. København 1948.
- Moltke, Erik: Hvilke (kong) Svend belejrede Hedeby? *Historisk tidskrift* 12. rk. bd. 5 1971 s. 297-326.
- : *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København 1976.
- Nielsen, Karl Martin: Om dateringen af de senurnordiske runeindskrifter, synkopen og 16tegnets futharken. Ekurs: Datering af vikingetidsindskrifter. *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1970 s. 5-51.
- Nielsen, Leif Chr.: Hedenskab og kristendom. Religionsskiftet afspejlet i vikingetidens grave. *Fra stamme til stat i Danmark. Høvdingesamfund og kongemagt*, bd. 2. (red. Peder Mortensen & Birgit Rasmussen). Århus 1989 s. 245-264.
- Nørlund, Poul: *Danske romanske kalkmalerier*. København 1944.
- Näsman, Ulf: Grav og økse. Mammen og den danske vikingetids våbengrave. *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid* (red. Mette Iversen). Højbjerg 1991 s. 163-180.
- : Power and Landscape in Viking Age Denmark. *Nittende tværfaglige vikingesymposium*, 2000 s. 40-56.
- Palm, Rune: *Runor och Regionalitet. Studier av variation i de nordiska minnesinskrifterna*. Uppsala 1992
- Pedersen, Anne: Weapons and riding gear in burials – evidence of military and social rank in 10th century Denmark? *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1-1300* (red. Anne Nørgård Jørgensen og Birthe L. Clausen). København 1997 s. 123-136.
- : Prachtgräber des 10. Jahrhunderts in Südkandinavien – Tradition und Erneuerung. *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit* (red. J. Henning). Mainz 2002 s. 81-94.
- Porskrug Rasmussen, Carsten: Midtjysk krongods i middelalderen. *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Utsig* (red. Poul Enemark et al.). Århus 1988 s. 409-427.
- : Kronens gods. *Danmark i senmiddelalderen* (Per Ingesman og Jens V. Jensen red.). Århus 1994 s. 69-87.
- Randsborg, Klavs: *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State*. London 1980.
- : Ole Worm. An Essay on Modernization of Antiquity. *Acta Archaeologica* 65, 1994 s. 135-169
- Riddersporre, Mats: Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. Några kommentarer och spekulationer i ett lokalt geografiskt perspektiv. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid* (red. Hans Anderson og Mats Anglert). Lund 1989 s. 135-144.
- Roesdahl, Else: Cultural Change – Religious Monuments in Denmark c. AD 950-1100. *Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.-14. Jahrhunderts*, bd. 1 (red. Michael Müller-Wille). Mainz 1997 s. 229-248.
- : *Vikingerne verden. Vikingerne hjemme og ude*. 7. udg. København 2001.
- Sawyer, Birgit: Property and Inheritance in Viking Scandinavia, the runic evidence. *Occasional papers on medieval topics* 2, 1988 s. 47.
- : Det vikingatida runstensresandet i Skandinavien. *Scandia* bd. 55-2, 1989 s. 185-202.
- : Viking-Age Rune-Stones as a crisis Symptom. *Norwegian Archaeological Review* 24, 1991 s. 14-21.
- : Appendix: the evidence of Scandinavian runic inscriptions. *The Reign of Cnut: King of England, Denmark and Norway* (red. Alexander Rumble). London 1994a s. 23-26.

- : Jellingestenens runer. Kampen om Thyre Danebod. *Siden Saxo* 4, 1994b s. 36-41.
- : Bidrag i: *Religion och samhälle i det förkristna Norden* (red. Ulf Drobin). Odense 1999 s. 188-194.
- : *The Viking-Age Rune-stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*. Oxford 2000.
- Sawyer, Peter: *Da Danmark blev Danmark*. Gyldendahl og Politikens Danmarkshistorie (red. Olaf Olsen). København 2001.
- Sawyer, Birgit & Peter Sawyer: Confrontations between Pagans and Christians. The contemporary evidence. *Religion och samhälle i det förkristna Norden* (red. Ulf Drobin). Odense 1999 s. 181-194.
- Schultz, C.G.: Kirken og runestenen i Asmild samt lidt om Thurgunneslægten og Dronning Bodil. *Fra Nationalmuseets arbejds-mark*, 1951 s. 59-68.
- Skansjö, Sten, Mats Riddersporre & Anders Reisnert: Huvudgårdar i källmaterialet. *By, huvugård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid* (Hans Andersson og Mats Anglert red.). Lund 1989 s. 71-134.
- Skansjö, Steen: *Skånes historia*. Lund 1997.
- Snædal, Thorgunn og Marit Åhlén: *Svenska runor*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1992.
- Spurkland, Terje: *I begyndelsen var futhárk. Norske runer og runeinskifter*. Oslo 2001.
- Stoklund, Marie: Runesten, kronologi og samfundsrekonstruktion. Nogle kritiske overvejelser med udgangspunkt i runestene i Mammenområdet. *Mammen grav, kunst og samfund i vikingetid* (red. Mette Iversen). Højbjerg 1991 s. 285-297.
- : Runefundene fra yngre jernalder-tidlig vikingetid og den danske runetradition før Jelling. Eller: myten om svenskevældet. *Beretninger fra sekstende tværfaglige vikingesymposium*, 1997a s. 25-36.
- : Runestenen i Bjerring kirke. *Nationalmuseets arbejds-mark*, 1997b s. 56-64.
- : Chronology and Typology of the Danish Runic Inscriptions. Jelling Runes. *Proceedings from the Fifth International Symposium on Runes and Runic Inscriptions*. Jelling 16th-20th August 2000 (ed. by Marie Stoklund, Michael Lerche Nielsen, Bente Holmberg & Gillian Fellows-Jensen.) Udkommer 2005.
- Vellev, Jens: Sløjfeportalerne omkring Randers. *Romanske stenarbejder* 1, 1981 s. 9-68.
- Vg + nr. = *Västergöllands runinskrifter* ved Jungner, H. & E. Svärström. Stockholm 1940-70.
- Wideen, Harald: *Västsvenska Vikinatidsstudier*. Göteborg 1955.
- Wienberg, Jes: Gyldne altre, kirker og kritik. *Hikuin* 22, 1995 s. 59-76.
- : Enten – Eller. Apsidekirker i Norden. *Hikuin* 24, 1997 s. 7-43.
- Wilson, David: *Vikingatidens konst*. Stockholm 1995.
- Wimmer, Ludvig F. A.: *De danske runemindesmærker undersøgte og tolkede af Ludv. F. A. Wimmer. Afbildninger udførte af Magnus Petersen*, 1-4 i 6 bind. København 1893-1908
- Winroth, Anders: Ett skandinaviskt luftslott byggt av runstenar. *Dagens forskning* årg. 1, 2002 s. 13-14.
- Zachrisson, Torun: *Gård, gräns, gravfelt. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland*. Uppsala 1998
- Øeby Nielsen, Gunhild: De danske runestens oprindelige plads. *Kuml* 2005 (udkommer 2005).